

Gyógyítás, kertek, asszonyok Lorántffy Zsuzsanna az egészség szolgálatában

Szabó Katalin

17. századi helyzetkép: „...eb a török, kutya német és ezek ketten megemésztenek bennünket” – írta egyik levelében Bethlen Miklós (1642–1716) Teleki Mihálynak (1634–1690) 1677-ben. Ez a fél mondat röviden és kifejezően jellemzi azt az áldatlan állapotot, ami Magyarországon a három részre tagolt ország korában uralkodott. A lakosság körében igen nagy volt az ínség minden tekintetben, hanyatlás jellemezte a kultúrát, a tudományokat, elvétve lehetett csak orvost, patikust találni.

Lorántffy Zsuzsanna portréja (ismeretlen szerző)

Ez alól talán a felvidéki és az erdélyi területek képeztek üdítő kivételt, de itt is jellemző volt, hogy a „lakosság nagy része, nemhogy orvoshoz, de még borbélysebészhez sem jutott el. A gyógyítással akkoriban a »tudós asszonyok«, a bábák, a kenőasszonyok és a kuruzslók foglalkoztak. A »gyógyítók« által végzett gyógykezelési eljárások általában megfeleltek a medicina és a sebészet akkori fejlettségének.”

A korszakban az orvosok, de a tudós asszonyok, a bábák és egyéb orvoslók tevékenységét is mélyen befolyásolta az újonnan gyökeret vert szemlélet, mely szerint a gyógyítást tapasztalati alapokra kell helyezni, a babonák mellőzésével párhuzamosan pedig a természet adta lehetőségeket kell kiaknázni. Ennek egyik szószólója volt Paracelsus (1493–1541) is. Így az új irányzat alapját a botanika képezte.

Az orvoslással kapcsolatos ismereteket elsősorban a protestáns alapítású iskolákban tanították, a természettudományos ismereteken belül. Ezekben a főiskolákon gyakran találunk olyan tanárokat, akik maguk is tanultak orvostudományt külföldi egyetemeken. Ilyen tanárok voltak „Árkosi Thegző Benedek és Dimien Pál, a kolozsvári gimnázium, Enyedi Sámuel a gyulafehérvári Bethlen-collegium, Huszti Szabó István és Király István a debreczeni collegium, Köpetzi János a sárospataki főiskola, Möller Dávid

Vilmos a pozsonyi, Pápai Páriz Ferenc a nagyenyedi, Praetorius M. Dávid a késmárki, Tolnay István és Czanaki Máté a sárospataki, Apáczai Csere János, a gyulafehérvári főiskola tanára.” Az így alapképzést kapott ifjúság, ha orvosnak szeretett volna tanulni, kénytelen volt ezt külföldön megtenni. A protestáns ifjúság elsősorban a német és a németalföldi egyetemeken tanult tovább.

Sokszor éppen a nehézségek sarkallják nagy tettekre az embereket. Így történt, hogy éppen ez a 17. századi, igen nehéz, háborúkkal, járványokkal, gazdasági összeomlással terhelt időszak hozta el a keleti területeken, az Erdélyi Fejedelemségben a magyar kultúra és művelődés felvirágzását. Ebben pedig nem kis része volt azoknak az asszonyoknak, akik vezették a gazdaságot, teret és anyagi alapot teremtettek a kultúra felvirágoztatásának, akik támogatták férjük ambícióit, ápolták, gyógyították a betegeket, és gondoskodtak a hadba vonultak ellátásáról. Új és igen tevékeny szerepkörben tűntek fel ezek a nők, a 17. századi nagyasszonyi feladatok hordozói. Példamutató életmódot folytattak, támaszai voltak a nemzetnek. „A török megszállás alatt sem mentek el az országból, és a legviszontagságosabb körülmények között is igyekeztek megfelelni a szerepüknek, lelket önteni nemcsak a környezetükben élőkbe, de a közemberekbe is,

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és felesége, Lorántffy Zsuzsanna. Rusz Károly metszete (Vasárnapi Újság, 1867. szeptember 15.)

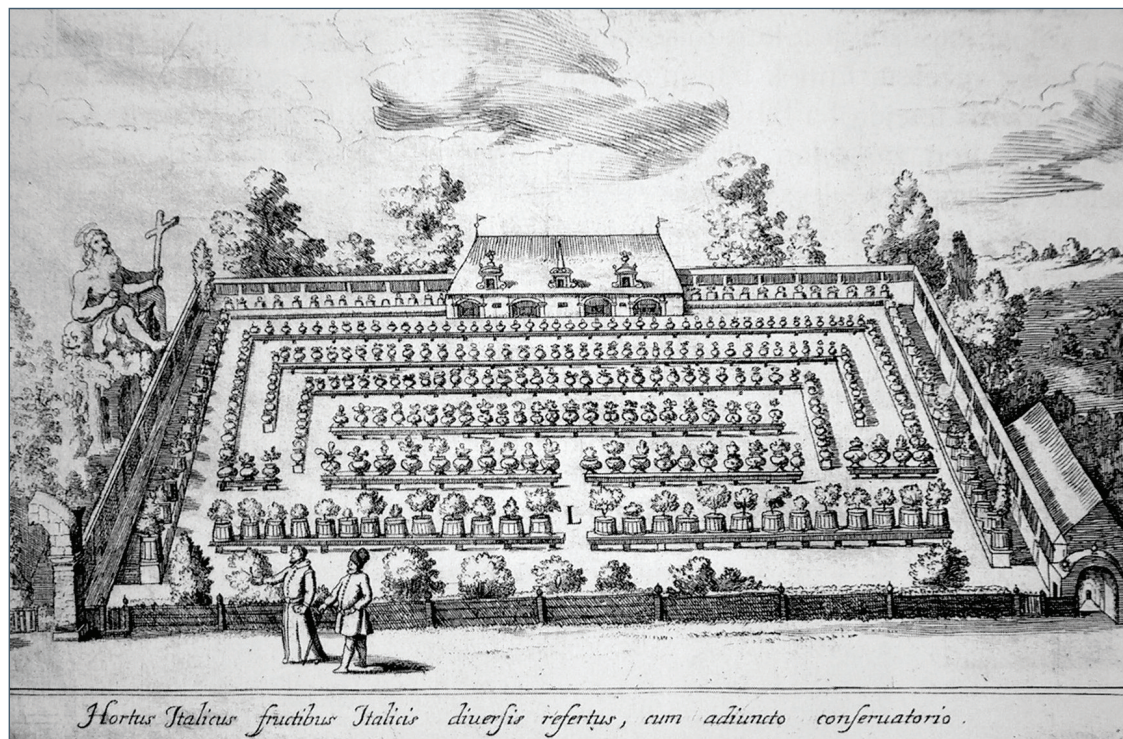
és ezzel menteni az országot... A magyar nők helyzete tehát »üditő kivétel volt« – nem csak a 17. században, hiszen az Árpád-korban a magyar asszonyoknak lehetett saját vagyonuk, örökölhettek és adományozhattak, a férfiági öröklést csak az Anjou-korban vezették be. De jóval később, a kora újkorban szintén élveztek némi önállóságot a nők házasságuk után is, ezt jelzi, hogy megtartották leánynevüket. Ez a szokás pedig egészen a 18. századig érvényben volt. Özvegyasszonyként teljesen függetlenné váltak, ők irányították a birtokokat, gyermekeik gyámjai is ők voltak.” Ennek a nagyasszonyi szerepkörnek, ennek a munkának volt egyik letéteményese a 17. században Lorántffy Zsuzsanna.

Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) Erdély nagyasszonya

„Lehet bámult és ünnepelt; / De más, igaz becsét mi adja: / Lélekfönség, szív és kedély...” – írta Tompa Mihály Lorántffy Zsuzsannáról szerzett versében. Kortársai akaratörős, bölcs és erős, szilárd személyiségként jellemezték. Feltételezhetően 1600-ban született, a magyar mellett beszélt és írt németül, olaszul, latinul és románul. Korán árvaságra jutott, és édesanyjuk, majd két testvérük, végül édesapjuk halála után a Dobó- és

Zeleméri-jószágokat örökölte testvérével, Máriával, míg a Lorántffy-birtokokon mostohaanyjukkal osztoztak. Tizenhat évesen ment feleségül Rákóczi Györgyhez (1593–1648), a borsodi főispánhoz, az ónodi vár kapitányához. Rövid ideig Szerencsen éltek, majd Sárospatakra költöztek, ahonnan a házassággal hatalmasra nőtt birtokot irányították. Amikor Rákóczit 1630-ban Erdély fejedelmévé választották, a házaspár Erdélybe, Gyulafehérvárra költözött, de a gazdasági és kulturális központ továbbra is Patak maradt.

Mivel Rákóczit a politikai ambíciói és a gyakori háborúskodás rendszeresen elszóltatták otthonról, Lorántffy Zsuzsanna lényegében egyedül irányította a hatalmas birtokot. A fennmaradt levelezésből kitűnik, hogy nemcsak a gazdaság irányítását vállalta magára, de gyakran katonákat is toborzott, biztosította a fizetésüket, ha kellett, útra kelt, hogy személyesen támogassa férje törekvéseit. Mindemellett a kultúra, a tudomány felvirágoztatása, az oktatás megszervezése, nyomda alapítása, kórházak fenntartása, az egyház támogatása, mecénatúra, diákok ösztöndíjazása kötődik a nevéhez, és nem utolsósorban övé az első nyomtatásban megjelent könyv Magyarországon, mely egy nő tollából született. Az ő munkája nyomán lett Sárospatakból „Bodrogspar-ti Athén” a 17. század első felében.

Pozsony-kert. M. Lang-metszete, 1663

Különleges volt abban a tekintetben is, hogy úgy gondolta, vagyonát azért adta a teremtő, hogy a közösségre is fordítson belőle. Így az iskolák, az egyházközösségek, a diákok támogatása mellett figyelme a szegények pártfogolása mellett a betegek istápolására, gyógyítására, kórházak alapítására és fenntartására is kiterjedt. Lorántffy Zsuzsanna tökéletesen megfelelt a nagyszonyi szerepkörnek és maradéktalanul ellátta azokat a feladatokat, amelyekkel ez a pozíció abban a korban járt.

A fejedelemszonyi kertje

A késő reneszánsz kori Magyarországon, a békésebb területeken, minden nehézség ellenére virágzott a kertkultúra. Ez egy egyelőre még kevésbé kutatott területe múltunknak, de a forrásanyagok, a gazdagon fennmaradt családi levelezések, leltárak, végrendeletek módot adnak arra, hogy feltáruljon kultúránk ezen kevésbé ismert része is. A korban a főúri lét szerves részévé váltak a kertek, melyek nemcsak reprezentatív, esztétikai jelentőséggel és jelleggel bírtak, hanem – különösen a gyümölcsfák, zöldségek és gyógynövények tekintetében – számottevő gyakorlati értékkel is rendelkeztek. A korszak kertjei a reneszánsz kert ismerveinek megfelelően épültek fel. A magyar vonatkozásokba legtelje-

Cickafark (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum)

sebben Lippay János (1606–1666) érsek *Posoni kert* című, 1664-, illetve 1667-ben megjelent háromkötetes munkája enged betekinteni, mely Lippay György (1600–1666) esztergomi érsek Pozsonyban megépített érseki kertjét mutatja be, és szól a kerthez kapcsolódó gyakorlati munkáról, feladatokról is. A reneszánsz kertek architektonikus jelleggel épültek, jellemzőjük volt a geometriai szabályossággal megalkotott szerkezet és a tagoltság, a díszkert mellett pedig gyümölcsfák, zöldségek, gyógynövények is helyet kaptak benne. Jellegzetes növényei voltak a különféle ritka virágok, valamint a mediterrán növények, mint a citrom- és narancsfák, a gránátalma, vagy a füge.

Ennek értelmében a Rákóczi-birtokokon is virágoztak a kertek, Lorántffy Zsuzsanna pedig rengeteg időt és pénzt áldozott a kertjeire, hasonlóképpen Rákóczi Györgyhöz, aki a világban járva megfigyelte a különleges kerteket, ritka növényeket szerzett be és küldött haza a feleségének. Egyik levelében a fejedelem arról írt feleségének, hogy Morvaországban járva gyönyörű kertet láttak, hasonlót sehol máshol nem tapasztaltak. Rákóczinak annyira megtetszett a kert,

Fekete nadálytő (Sommelweis Orvostörténeti Múzeum)

Citrom (Sommelweis Orvostörténeti Múzeum)

hogy levelében azt ígérte feleségének, hacsak tudja, felfogadja a kertészt és fiát, hogy Erdélyben nekik hasonló szépségű kertet építsenek. „Az elmúlt szerdán valék egy kertben ott Morvában, ki fel való táborunkhoz egy annyi föld mind Vajasd Fejérvárhoz, vagyon 60 esztendeje hogy kezdették volt építeni, kinek mását nem hiszem senki szeme láthatta, én csak helyét is elmémmel se egész Magyarországon, Erdélyben az kit láttam fel nem tanálhatom, s meg sem tudom hirtelen írni mind szépségit, alkalmatosságit; ha lehetne azon volnék az kertészét elvitethetném, fiával együtt” – áll az 1645. augusztus 6-án keltezett levelében. Még a harcok közepette is volt ideje Rákóczi Györgynek, hogy a kerteket megfigyelje. 1644. július 1-jén keltezett levelében írta feleségének, hogy „Palocsa várát is tegnap vötték meg vitézink, az itt való virágos kert tűrhető képen maradt”.

A házaspárnak egyébként számos uradalomban volt csodálni való kertje. Egyik 1638. szeptember 23-án keltezett levelében írja Zsuzsanna Rákóczinak, hogy „tegnap mégis Sárkánba mentem volt. Ugyan szánom, hogy oly keveset gyö-

nyörködtem az sok szép gyümölcsbe, csak egyszer voltam az kertbe.” A Munkácsról írt levélben pedig megemlíti, hogy „Ma Rákosra voltam, az kertbe ettem ebédet.”

Az egyik leghíresebb, a gyulafehérvári függőkertjük volt. A létesítményt feltételezhetően még Bethlen Gábor (1580–1629) kezdte tervezetni, építeni és Rákóczi fejeztette be. A kert valószínűsíthetően az 1658-as oszmán hadjáratig állt fenn. A Rákóczi–Lorántffy-birtokok másik híres kertje a sárospataki Gombos kert volt. Ez a liget már a Perényiek sárospataki tartózkodása alatt megvolt, és már maga Balassi Bálint (1554–1594) is megénekelte. Lorántffy Zsuzsanna kedves tartózkodási helye volt a kert, sok időt töltött benne, részben élvezve a kert szépségét, sokszor pihent vagy ebédelt a gyermekeivel itt, részben pedig dolgoztatott benne. „A hagyomány szerint a vár úrnője sokszor megelőzte kertészét, amikor már korán reggel kertjében szorgoskodott. Kedvét lelte a ritkaságok cseréjében, a nemes fajták termesztésében.”

Ebből a korszakból megmaradt a vár számadáskönyve, ami mélyebb betekintést adhat a kert körül folyó munkákba és a fenntartásának körülményeire is ráláthat az utókor. A kertész neve egy időben Horvát Mihály volt. „A Gombos kert kertésze ekkor is a váruddal belső személyzetéhez tartozott, annak konyhájáról étkezett, s bizonyára Lorántffy Zsuzsanna virágoskertjének jó gondozója volt. S ez a tisztség magasabb rendű volt, mint a másik kertészé. Ezt bizonyítja, hogy fizetése két forinttal több volt a Mandolás kert kertészének fizetésénél.” A Gombos kert mellett a sárospataki iratok szerint fennállott még a Mandolás kert, Mogyorós kert és volt dinnyéskert is.

A fennmaradt iratok elemzése és az ásatásokon fellelt maradványok alapján szépen kirajzolódott a termesztett és a felhasznált termények skálája: „A feldolgozott összeírásokban előforduló gabonafélék: búza, dézsmabúza, árpa, köles, rozs, zab, tatárka. A következő gyümölcsök is szerepelnek az írott forrásokban: aszalt gyümölcsök (szilva, alma, cseresznye, meggy, barack, som, füge, kökény, szőlőmazsola), dió, egres, vadkörte, vadalma, cseresznye, alma, barack, szilva, különböző liktáriumok (szilva, barack, birsalma, szekfüves körte). Említést tesznek zöldségnövényekről is: tök, cékla, káposzta, retek, petrezselyem, borsó, torma, lencse, vöröshagyma, mogyoróhagyma, fokhagyma, uborka, fehérrépa, sárgarépa, görög-dinnye. Az összeírásokban szerepelnek ételmaradványok (kása, köleskása, tatárkása) is, kenderés lenmag, komló, tölgyemakk, gyömbér, bors, nádméz, fahéj, fenyőmag, kapormag, búzaliszt,

Gyógyszeres tégely (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum)

rozsliszt, rozsdara, árpadara, korpa, tatárkadara, vetőmag (ánizs, saláta, vöröshagyma), virágokból és gyümölcsökből készült folyadék.” A változatos, egészséges étkezést azonban nemcsak a megtermelt javak biztosították. Rákóczi maga is gyakran küldött feleségének különleges gyümölcsöket, amint erről egy 1633-as keltezésű levelében is ír: „Im vagy 12 narancsot és 7 citromot küldtem, adja isten egészséggel elkeltenetek édesem. A narancs-hajat megtarsd.”

Gyógyító asszonyok

Az egészség minden korban fontos kérdés volt. Bár Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna nem tartoztak a gyakran betegeskedő emberek közé, a párnak egy ideig saját orvosa is volt. Ezek egyike volt Csanaki Máté (1594–1636), aki 1618 végén Rákóczi György segítségével került külföldre tanulni, és több más egyetem mellett megfordult Heidelbergben, Oxfordban, Baselben is. Hazatérve Erdélyben telepedett meg, a Kolozsvárott 1634-ben kiadott „Az döghalálról való rövid elmélkedés” című művét hálából Lorántffy Zsuzsannának ajánlotta.

Orvosból azonban igen kevés volt, gyakran a főúri házakhoz sem jutott, nemhogy a köznéphez. Éppen ezért a kor főúri asszonyainak tevékenységei közé tartozott, hogy a környezetükben élő betegek szenvedéseit enyhítsék, kisebb-nagyobb bajaikat gyógyítsák. Tudományukat gyakran orvosi recipékből, a korban elterjedt herbáriumokból és nem utolsósorban más tudós, gyógyító asszonytól szerezték. Ennek fényében a főúri udvarokban művelt kertek értéke tovább növekedett a bennük termesztett gyógynövények okán. Ezekből és a gyűjtött gyógynövényekből készültek a gyógyszerek.

Lorántffy Zsuzsanna is egyike volt a korabeli gyógyító asszonyoknak. Ismert volt „gyógynö-

Kenőcskanál (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum)

Szűrő (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum)

vényeiről: szederlevél hajmosásra, fekete gyopár fogfájás ellen, rózsavíz illatszerül és gyógyszerként. Használt hársvirágot, levendulát, fodormentát, gyógyított vesét, májat, szívet. Készített körömvirág szirumból vajban pirítva kenőcsöt gennyes sebekre..., a szirmokból készült teával pedig gyomorfekélyt gyógyított.” „A gyógynövényekből készültek a híres párlatok, aszalványok, fűszerek és orvosságok, melyekből nemcsak a várbelieknek, de a bárhonnan érkező rászorulóknak is jutott, akiket a fejedelemasszony maga ápolt.”

A leltárakban gyakran szerepeltek különböző gyógyszerek is. A sárospataki vár egyik leltárában az áll, hogy a kamrában 71 üvegben 26-féle gyógyszert tároltak. A hatalmas mennyiségek nemcsak azért voltak indokoltak, mert Zsuzsanna minden hozzáfordulónak segített, hanem azért is, mert gyakran küldött férje után gyógyszereket is a csataterre. Azt állították róla, hogy meg tudta szólaltatni a füveket.

Lorántffy Zsuzsanna elsősorban szembajokat és töréseket kezelte. De emellett, mivel fontosnak tartotta a közösségek egészségét, több ispotályt is alapított, illetve tartott fenn. Egyik ilyen általa alapított ispotály Gyöngyösön állt. Ezt az intézményt a református egyház üzemeltette, kiadásait pedig Lorántffy Zsuzsanna Fajzat nevű birtokának bevételeiből fedezték, derül ki egy 1659. augusztus 7-én kelt okleveléből. Sajnos, a kórház nem sokkal élte túl alapítóját, ugyanis 1667-ben a felekezeti villongás áldozata lett. Hogy Lorántffy más helyen is támogatott hasonló intézményeket, az levelezéséből is kiderül. Rákóczi Györgynek 1620 novemberében írt levelében írja a következőket: „Az újhelyi ispotályban való szegényeket pedig ami illeti, én

azokról gondot viseltetek, s gondom is leszen reájok, s hozza az Úr Isten ő szent felsége hamar időn jó egészségben meg is kegyelmedet, s láthassam egészségben kegyelmedet.”

Lorántffy Zsuzsanna igen sokoldalú személyiség volt. Kulturális, művelődéstörténeti, egyháztörténeti, iskolatörténeti tevékenysége és jelentősége szinte elnyomja azt a törekvést és munkát, ami gyógyító, a közösség egészségét szolgáló tevékenységét jellemezte. Talán érdemes lenne Poppel Éva (1585–1640) vagy Bethlen Kata (1700–1759) mellett Lorántffy gyógyító ténykedését is alaposabban kikutatni.

A szerző: orvostörténész, főmuzeológus, MNM – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum.

E-mail: szabokatalin@semmelweis.museum.hu

Ajánlott irodalom

1. Csizmadia L. Hittel, alázattal – Az ónodi gyógyszerészet története. Miskolc: Ónodi Lorántffy Zsuzsanna Honismereti Egyesület; 2014.
2. Párkányi D. Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században. Székesfehérvár, 1913.
3. Bogdán I. Régi magyar históriák. Budapest: Neumann Kht.; 2003.
4. Zika K. A fejedelemasszony - 400 esztendeje született Lorántffy Zsuzsanna. Honismeret, 2000.
5. Dienes D. Lorántffy Zsuzsanna. In: Dienes D, Füstli-Molnár Sz (szerk.). Sola Scriptura. Tanulmányok Dr. Nagy Antal Mihály tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Sárospatak, 2000.
6. Szilágyi S (szerk.). A két Rákóczi György fejedelem levelezése. Budapest: Ráth Mór Nyomdája; 1875.
7. Molnár J. A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról. Irodalomtörténeti Közlemények 1970. 2. füzet.
8. Gyulai F, Emődi A, Mravcsik Z, Pósa P. Az újkori mezőgazdasági kultúrkörnyezet rekonstrukciója a sárospataki ásatások példáján. Gesta 2013;XIII:67-71.
9. Schultheisz E. Testi orvosságok könyve. Orvostörténeti Közlemények 1959;12.